

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет права, публічного управління та
національної безпеки
Кафедра економічної теорії, інтелектуальної
власності та публічного управління

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

Лікарчук Лідія Вікторівна

(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

УДК 35.351

(індекс)

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ В СИСТЕМІ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ**

(тема роботи)

281 «Публічне управління та адміністрування»

(шифр і назва спеціальності)

Подається на здобуття освітнього ступеня магістр
кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело

Л. В. Лікарчук

(підпис, ініціали та прізвище здобувача вищої освіти)

Керівник роботи

Плотнікова Марія Федорівна

(прізвище, ім'я, по батькові)

к.е.н, доцент

(науковий ступінь, вчене звання)

Висновок кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління

за результатами попереднього захисту: _____

Протокол засідання кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління № ____ від « ____ » березня 2021 р.

Завідувач кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління

к.е.н., професор _____ Якобчук В.П.
(науковий ступінь, вчене звання) (підпис) (прізвище ,ім'я, по батькові)

« ____ » березня 2021 р.

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти _____ захистив (ла)
(прізвище ,ім'я, по батькові)

кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за шкалою ECTS _____

за національною шкалою _____

Секретар ЕК

_____
(науковий ступінь, вчене звання)

_____
(підпис)

Пугачова Н.С.
(прізвище ,ім'я, по батькові)

АНОТАЦІЯ

Лікарчук Л.В. Інституційне забезпечення народовладдя в системі місцевого самоврядування. – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю 281 – «Публічне управління та адміністрування». – Поліський національний університет, Житомир, 2021.

В кваліфікаційній роботі досліджуються теоретичні основи розвитку інститутів народовладдя в Україні. Проаналізовано організаційні аспекти виборчого процесу, проведення референдумів і громадських слухань як в країні в цілому, так і на рівні територіальних громад. Запропоновано напрями вдосконалення механізмів інституційного забезпечення народовладдя в Україні з використанням зарубіжного досвіду, шляхи покращення організації та проведення місцевих референдумів, громадських слухань в територіальних громадах.

Ключові слова: демократія, народовладдя, виборчий процес, референдум, громадські слухання, територіальна громада, інститути.

SUMMARY

Likarchuk L. Institutional support of democracy in the system of local self-government. – Manuscript.

Qualification work for the master's degree in specialty 281 – "Public administration and administration". – Polissa National University, Zhytomyr, 2021.

Theoretical foundations of development of institutes of democracy in Ukraine are investigated in the qualification work. The organizational aspects of the electoral process, holding referendums and public hearings both in the country as a whole and at the level of territorial communities are analyzed.

The directions of improvement of mechanisms of institutional support of democracy in Ukraine with the use of foreign experience, ways to improve the organization and holding of local referendums, public hearings in territorial communities are proposed.

Keywords: democracy, democracy, electoral process, referendum, public hearings, territorial community, institutions.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ	7
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТІВ НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ.....	14
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ В СИСТЕМІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ВИКОРИСТАННЯМ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ... ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.	4
ВИСНОВКИ.....	30
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	31
ДОДАТКИ.....	35

ВСТУП

Реалізація норм прямої демократії є основним завданням розбудови української державності та утвердження демократичних принципів функціонування та розвитку територіальних громад. Формування та розвиток системи народовладдя в Україні забезпечить успішну реалізацію адміністративно-територіальної реформи, приведе до активізації діяльності інститутів громадянського суспільства в трансформаційних процесах і відіграє важливу роль у становленні інститутів місцевого самоврядування та розвитку громад.

Формування демократичних основ та інститутів народовладдя в системі функціонування територіальних громад в Україні є насущним, соціально-значущим процесом, формою реалізації механізмів публічного управління та місцевого автономного врядування, які ґрунтуються на піднесенні громадської ініціативи місцевих структур, зростанні соціальної активності і залученні кожного до самоврядного процесу. Формами прямого народовладдя в Україні та територіальних громадах є демократичність виборчого процесу, систематичність проведення референдум та громадських слухань та інші засоби безпосередньої участі громадян в керівництві місцевими справами та соціально-економічному розвитку.

Метою кваліфікаційної роботи є на основі ґрунтовного дослідження процесу демократизації та утвердження народовладдя запропонувати найбільш раціональні шляхи та напрями розвитку інститутів реалізації виборчого процесу, здійснення місцевих референдумів і громадських слухань в умовах децентралізації владних повноважень та адміністративної реформи.

Для досягнення визначеної мети були поставлені ряд завдань, а саме:

- дослідити еволюцію демократизації виборчого процесу, організацію громадських слухань і місцевих референдумів;
- визначити призначення інститутів народовладдя в країні та територіальних громадах;

- проаналізувати практичні аспекти зарубіжного досвіду інституціонального забезпечення народовладдя;
- дати характеристику суб'єктів народовладдя та їх роль у виборчому процесі;
- дослідити правове забезпечення народовладдя в сучасних умовах;
- визначити шляхи вдосконалення інституційного забезпечення проведення місцевих референдумів та громадських слухань.

Об'єктом дослідження є процес розвитку інституційного забезпечення народовладдя в системі місцевого самоврядування.

Предметом дослідження є актуальні питання удосконалення інститутів народовладдя у територіальних громадах.

Методи дослідження. В роботі використано ряд методів наукового пізнання, які можна поділити на загально-наукові та спеціальні. До загально-наукових методів належать - структурно-функціональний, кількісного і якісного аналізу, статистичний, аналітичний. Спеціальні методи пов'язані з діалектичним підходом в дослідженні процесу демократизації та розвитку народовладдя, серед його інструментів в роботі були застосовані - наукове абстрагування, аналіз і синтез, моделювання, єдність логічного і історичного, аналогії, монографічний тощо.

Інформаційною базою кваліфікаційної роботи були нормативно-правові акти з питань народовладдя та місцевих референдумів, а саме Конституція України, закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про народовладдя», статистичні збірники, монографічні дослідження, періодичні видання, соціальна мережа інтернет тощо.

Елементи наукової новизни визначені уточненням напрямів удосконалення інститутів народовладдя в системі місцевого саморегулювання.

За результатами наукового дослідження опубліковано три праці.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ

Ідеї демократичного правління і демократичної організації суспільства своїми витокami сягають у глибину віків історії людського суспільства. В історії політико-правового розвитку також можна знайти чимало прикладів демократичної організації життя держави і суспільства. Як визначається в працях українських науковців «навіть чи є можливість охарактеризувати всі сучасні моделі, що містять теоретичне осмислення демократії».

Вчені різних країн нарахували більше 500 типів демократій, які дають характеристику сучасним моделям народовладдя і виступають теоретичною основою обґрунтування інститутів демократизації суспільства. Концептуалізація демократії це процес формування основ сучасної демократичної теорії, узагальнення явищ народовладдя та побудови типології інститутів, моделей і відносин народного представництва в публічному управлінні [1]

Значна увага розвитку демократії та формування інститутів народовладдя приділена науковими дослідженнями Батанова О.В., Кампа В.М., Баймуратова М.О., Янчука А.О., Погорілка В.Ф., Федоренко В.Л. та інших. Основи демократії сформувались разом з появою державності і в сучасному суспільстві означають «владу більшості, захист прав меншості, здійснення виборності основних державних органів, наявність прав і політичних свобод громадян їх рівноправність, верховенство закону, конституціоналізм, поділ влади» [4, С. 16].

В публічному управлінні поняття демократії розуміється як категорія інституціонально- інструментальна. яка не тільки і не стільки відображає сукупність ідей і принципів справедливості та свободи, скільки показує набір інструментів та процедур, що історично сформовані та певним чином побудовані в конкретні формальні та неформальні інститути. З точки зору

науковців і фахівців з публічного управління політології, економіки та права міждисциплінарних і практичних протиріч в підходах до трактування демократії та народовладдя не існує, так, право робить акценти на юридичних інституціях народовладдя, економіка на соціально-економічній статистиці, політична наука - на засобах та шляхах забезпечення бажаного народовладдя, на соціальну динаміку тощо.

Серед науковців найбільш поширена точка зору, відповідно до якої поняття «народовладдя» і «демократія» є синонімами, так, В.В Комарова вважає, що «демократія передбачає граничну, тотальну політизованість народу, так як термін « влада », що входить у визначення « демократії » дослівно означає « народовладдя », означає саме політичне втілення громадської волі [6, С. 35]. Ототожнення демократії з народовладдям найбільш загальноживане і стало багато в чому класичним.

Виборчий процес є основним елементом демократичного процесу в країні, який в свою чергу, включає політичні перетворення в суспільстві, заключення мирних угод та зміцнення демократії. Організація Об'єднаних Націй виконує провідні функції в міжнародній допомозі при реалізації перетворювальних, трансформаційних процесів, надає допомогу в організації та проведенні виборчого процесу виключно на основі спеціального запиту держави-члена або на підставі мандата Ради Безпеки або Генеральної Асамблеї [3].

При узгодженні сфер діяльності та напрямів надання допомоги ООН робить оцінку потреб держав-членів для гарантування відповідності допомоги конкретним потребам даної країни або ситуації. Надання допомоги Організацією Об'єднаних Націй здійснюється при дотриманні принципів об'єктивності, неупередженості, нейтральності і незалежності поважаючи суверенітет, об'єктивно оцінюючи ступінь відповідальності за організацію виборчого процесу і враховуючи, що основна відповідальність лежить на державах-членах.[3]

Більше 100 країн-членів отримали допомогу з боку Організації Об'єднаних Націй в організації та проведенні виборчих процесів з 1991 року. Поява окремої посади заступника Генерального секретаря ООН з політичних питань прискорила процес надання допомоги та координацію з питань проведення виборів. В теперішній час, ряд органів ООН мають відповідні повноваження, пов'язані з організацією передвиборчих заходів і підтримкою проведення виборів. Асамблея неодноразово акцентувала увагу на тому, що в такій галузі, в якій багато суб'єктів виборчого процесу, необхідно комплексне узгодження та координація роботи всіх інститутів [3].

Координатори відповідають за розробку стратегій з надання допомоги в організації виборчих процесів, визначають параметри допомоги ООН в проведенні виборів в кожній країні, вони мають доручення вести реєстри експертів з питань організації виборчого процесу, направляти їх на першочергові заходи Організації Об'єднаних Націй при наданні допомоги в проведенні виборів [2]. Координаторам надається підтримка спеціальним Відділом з надання допомоги в проведенні виборів при Департаменті з політичних питань Секретаріату Організації Об'єднаних Націй. Оцінюючи потреби при проведенні виборів в кожній країні відділ дає координаторам рекомендації щодо розмірів наданої Організацією Об'єднаних Націй допомоги в організації виборчих процесів за результатами запитів держав-членів.

Відділ також надає консультації з питань планування, пов'язані з вибором компонент допомоги або фінансування проєктів, підтримує інституційну діяльність, веде єдиний реєстр експертів, відповідає за розробку стратегії виборчого процесу, надає політичні і технічні рекомендації органам ООН, які беруть участь в наданні допомоги в проведенні виборів, в тому числі щодо політики в галузі виборів і передової практики. Відділ проводить антикризові заходи виборчого процесу і посередництва, розвиває партнерські відносини з іншими регіональними та міжнародними організаціями, які беруть участь у виборах[2]. ООН надає допомогу в організації виборчого процесу на засадах партисипації та переконання в тому, що універсального підходу для

організації виборчої діяльності не існує, програми з надання допомоги реалізуються з врахуванням потреб та інтересів кожного запитувача допомоги у вигляді :

Технічної допомоги. Це найбільш поширений вид допомоги з проведення виборів, який здійснюється Організацією Об'єднаних Націй. Технічна допомога включає надання правової, оперативної та матеріально-технічної допомоги для удосконалення виборчого законодавства, виборчого процесу та його інституціонального забезпечення, охоплюючи всі або ряд аспектів організації виборчого процесу. Технічна допомога поширюється або на один виборчий захід або має довгостроковий термін охоплюючи кілька виборчих заходів в залежності від мандату або оцінки потреб та запиту про допомогу. Технічна допомога надається на підставі запиту держав-членів або мандату Ради Безпеки або Генеральної Асамблеї ООН [3].

Спостереження за виборами, що відбуваються на прохання країн для об'єктивної оцінки, засвідчення цілісності виборчого процесу. Мандати на спостереження це політичний інструмент тому їх отримання ґрунтується на рішенні Ради Безпеки або Генеральної Асамблеї. Такі мандати є виключенням з правил, це додатковий інструмент для національних суб'єктів в їх зусиллях по подоланню політичної кризи, повернення довіри громадянського суспільства до виборчого процесу. Спостереження за виборчим процесом дозволяє, зацікавленим органам Організації Об'єднаних Націй, отримати об'єктивну картину та дати фахову оцінку процесу для проведення майбутнього обговорення.

Механізм отримання мандату зазнав суттєвих змін, від «контролю» або «нагляду», що здійснювались Організацією Об'єднаних Націй на ранніх етапах допомоги в проведенні виборів, до «засвідчення» демократичності та об'єктивності виборчого процесу в ряді країн. В виключних випадках в країну може бути відряджена група «експертів зі спостереження» Організації Об'єднаних Націй для оцінки демократичності виборчого процесу та підготовки внутрішньої доповіді Генерального секретаря про хід проведення виборів.

Організація або контроль за проведенням виборів. У виключних випадках ООН може повністю очолити процес організації виборів в державі-члені, частіше її представники входять до складу національної виборчої комісії: в такому випадку відповідальність ділиться між державою-членом і Організацією Об'єднаних Націй. Така технологія була застосована в Афганістані в 2004-2005 роках і в Іраку в 2005 році, коли в країнах відбувались радикальні суспільні трансформації в умовах перехідного періоду.[6]

Як правило, ООН виконує допоміжну функцію з метою сприяння результативності та демократичності роботи національної виборчої комісії.

При організації процесу надання Організацією Об'єднаних Націй допомоги в проведенні виборів приймають участь підрозділи всієї системи і залучаються фахівці різних галузей, що можуть здійснити фахову експертизу, мають знання, досвід і потенціал. До таких підрозділів ООН належать : Департамент з політичних питань; Департамент миротворчих операцій ; Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН); Управління Верховного комісара з прав людини (УВКПЛ); Добровольці Організації Об'єднаних Націй; Управління Організації Об'єднаних Націй з обслуговування проектів; Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО); Структура Організації Об'єднаних Націй з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок; Міжнародна організація з міграції (МОМ) тощо [6].

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) є основним виконавчим органом, що відповідає за надання підтримки в розвитку виборчих інститутів, удосконалення нормативно-правового забезпечення виборчого процесу, надання підтримки при проведенні виборів в ситуаціях, не пов'язаних з миротворчими або конфліктними ситуаціями. ПРООН керує реалізацією близько 50 проектів допомоги в проведенні виборів в рік, взаємодіє з державами-членами з питань довгострокового нарощування потенціалу, в тому числі з питань зміцнення органів з управління виборами в період між їх проведенням.

На місцевому рівні відділення ПРООН відіграють вирішальну роль в координації зусиль з надання допомоги з організації проведення місцевих виборів, комплексного аналізу виборчого процесу, розв'язання питань об'єктивності та демократичності проведення виборів та підготовки інформаційних матеріалів. ООН створила інформаційну мережу, що дає можливість розповсюдити досвід виборів, отримувати повну інформацію про виборчі процеси, сформувати мережу фахівців з питань проведення виборів і надання послуг з нарощування виборчого потенціалу.

Інформаційну мережу з поширення досвіду виборів було розроблено в 2006 році вісьмома організаціями-партнерами, які надають цілеспрямовану технічну допомогу в галузі управління виборами на основі широкого застосування онлайн-ресурсів, а саме електронної енциклопедії з виборів, мережі порівняння даних організації виборчих процесів, широкого набору виборчих матеріалів з різних країн світу. Інформаційна мережа об'єднує фахівців і практиків з питань проведення виборів з різних країн, що володіють різноманітним і взаємодоповнюючим досвідом, експертними знаннями [5].

Провідною формою реальної демократії в системі місцевого самоврядування більшості демократичних країн є референдум, проведення якого унормовується відповідним юридичним забезпеченням. Ряд країн, зокрема США, референдум застосовують саме на рівні окремих штатів та місцевих територіальних громад, також вони практикують законодавче закріплення опитування громадян, як на загальнодержавному, так і місцевому рівнях, так до кінця 18 століття референдуми практикувались виключно на локальних рівнях, перший референдум відбувся у швейцарському кантоні Берн в 1439 році [7].

Поняття «референдум» походить від латинської (*referendum* – доповідь), що означає «те що повинно бути повідомлено» [7]. В умовах демократизації суспільних відносин в Україні особливо актуального значення набувають питання реалізації народовладдя в українському суспільстві. Сучасне публічне управління всіх рівнів повинно стати інструментом безпосередньої

правотворчості народу, провідною правовою категорією, ключовим поняттям сучасного конституціоналізму. Реальна можливість реалізації народовладдя закріплена у ст. 69. Конституції України, як «право громадянина безпосередньо приймати участь у вирішенні доленосних питань загальнодержавного та місцевого значення за допомогою виборів, голосування та інших форм прямого народовладдя. З огляду на ефективність здійснення народом своїх владних функцій пріоритетне місце серед інших форм безпосередньої демократії посідають засади референдуму та громадських слухань» [18].

Таким чином, організація виборчого процесу в Україні повинна будуватись на широкому залученні можливостей ООН та її інформаційної мережі, що підтримується 10 діючими в різних частинах світу регіональними ресурсними центрами з питань проведення виборів. Це дасть можливість реалізувати демократичні перетворення в державі, зміцнити потенціал виборчого процесу, забезпечити обмін знаннями та досвідом з питань організації виборчого процесу, а також сприятиме колегіальному навчанню і колегіальності підтримки головних принципів підвищення кваліфікації фахівців з питань управління народовладдям.

РОЗДІЛ 2.

АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТІВ НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

Становленням, розвитком та вдосконаленням інститутів народовладдя в територіальних громадах України опікуються органи місцевого самоврядування на основі Закону України «Про місцеве самоврядування». Реалізуючи основні принципи демократії в реальних умовах функціонування механізму місцевого самоуправління суспільство може досягти широкої участі інститутів громадянського суспільства у здійсненні повноважень місцевої влади на засадах максимальної публічності. Твердження народовладдя в територіальних громадах відкриє перспективи для звільнення органів місцевого самоврядування від функцій з якими успішно та ефективно можуть справитись власне жителі громад, дозволить перерозподілити ступінь відповідальності між суспільством та органами влади у вирішенні питань стратегії і тактики територіального та соціального розвитку.

Формування інституціонального забезпечення народовладдя в територіальних структурах розпочалось з прийняття Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» в 1997 році, який визначив, що:

1. Місцеві референдуми є способом розв'язання територіальними громадами актуальних проблем місцевого розвитку через пряме волевиявлення.
2. Предметом місцевого референдуму можуть бути питання, які Конституція України відносить до відання місцевих органів влади.
3. Місцеві референдуми не можуть розглядати питання, що віднесені до відання державних органів влади.
4. Рішення, що приймаються на місцевих референдумах, є обов'язковими для виконання на відповідних територіях.
5. Порядок призначення та проведення місцевих референдумів вирішуються виключно законом про референдуми [12].

Місцеві референдуми визначають безпосередню (пряму) демократію

жителів територіальних громад по прийняттю найбільш відповідальних рішень з актуальних проблем територіально-місцевого значення через вільне голосування членів громади. «За своєю сутністю місцеві референдуми є актом безпосередньої прямої локальної (місцевої) демократії, здійснення місцевої публічної влади безпосередньо територіальними громадами в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць» [22, 163]. Місцеві референдуми це найвища форма безпосереднього народовладдя в територіальній громаді, яке застосовується для спільного розв'язання важливих питань на території де мешкають громадяни, яке дозволяє громадянському суспільству брати пряму участь в управлінні місцевим розвитком.

Предметом місцевого референдуму в Україні може стати будь-яке питання, віднесене Конституцією України до компетенції місцевого самоврядування. Місцевий референдум забезпечує публічність та пряму автономність управління територіальною громадою, це інструмент вирішення завдань підвищення ефективності місцевого самоврядування, максимального задоволення потреб та інтересів місцевих жителів-членів відповідної територіальної громади.

Питання, що виносяться на місцевий референдум повинні відповідати Конституційним нормам та статутам територіальних громад бути предметом компетенції органів місцевого самоврядування, не входити до компетенцій органів державної влади України. Місцеві референдуми це прерогатива територіальних громад у відповідності до ст. 143 Конституції України, що визначає, що територіальні громади забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів. За територіальною ознакою місцеві референдуми поділяються на сільські, селищні та міські [18].

У відповідності до міжнародних норм Загальна Декларація прав людини зафіксувала можливість проведення референдумів статтею 21 Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. В Україні перший референдум всеукраїнський відбувся 1 грудня 1991 року, який засвідчив новий статус української державності, забезпечив стартові умови для політико-

правової трансформації українського суспільства. Всеукраїнський референдум був ухвалений позачерговою сесією Верховної Ради УРСР від 24 серпня 1991 року. ООН підкреслює, що місцеві референдуми є формою прямої локальної демократії, інструментом реалізації місцевої публічної влади власне територіальною громадою у межах визначених адміністративно-територіальних одиниць [23].

Місцевий референдум це форма особисто-практичного виявлення волі громадськості територіальних громад провести радикальні зміни у вирішенні актуальних питань місцевого розвитку для отримання найбільш раціонального позитивного результату спільними зусиллями місцевої влади та громадськості. Він є також основним нормативним актом локального юридичного закріплення важливих рішень територіальної громади, який створює умови партисипації, тобто можливості кожному громадянину брати пряму участь в управлінні місцевою діяльністю.

Пріоритетна мета референдуму – розв'язати доленосні завдання в інтересах суспільства в цілому і кожного громадянина окремо через вільне, відкрите, прозоре голосування, дати можливість мешканцям громад максимально об'єктивно усвідомити свою роль і функції як учасника суспільного та місцевого розвитку, відчутти та проаналізувати всі недоліки та переваги внесеного на обговорення питання та очікувані результати.

Ще однією з пріоритетних форм народовладдя є громадські слухання, при організації яких територіальна громада користується правом приймати пропозиції та запити, щодо питань місцевого значення, які належать до відання місцевого самоврядування. Громадські слухання забезпечують формування основи для вирішення актуальних питань, дозволяють підійти до розв'язання ряду важливих проблем соціально-економічного розвитку громади. Правовий характер громадських слухань закріплено ст. 140 Конституції України, яка визначає первинним суб'єктом місцевого самоврядування територіальну громаду, як відповідну автономізацію громадян, об'єднаних за територіальною

ознакою з метою задоволення у рамках основного закону потреб та інтересів громадян та закріплює наступне:

«територіальним громадам надано право проводити громадські слухання; процес цих слухань відбувається у формі зустрічей делегатів ОТГ з депутатами районних та обласних рад та посадовцями органів місцевої влади; законодавча база створює можливості під час проведення слухань заслухати звіти депутатів районних та обласних рад про їх роботу або з конкретних питань, оголошувати проблеми та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування» [18].

Чинним законодавством не регламентуються підзаконні нормативні акти органів публічної влади, порядок безпосередньої реалізації права жителів для участі у місцевому самоврядуванні, це суттєво ускладнює впровадження засад демократії та народовладдя у практику територіальних громад і не сприяє залученню громадянського суспільства до участі у вирішенні питань місцевого розвитку. Правову регламентацію цієї суперечності повинно бути закріплено і прийнято на двох рівнях: законодавчому (відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та локальному, у статутах територіальних громад, враховуючи той факт, що чинне законодавство визначає лише засади місцевого самоврядування (п. 15 ст. 92 Конституції України). Зокрема, «предметом статуту територіальної громади можуть бути питання організації місцевої ініціативи, ухвали громадських слухань, рішення загальних зборів мешканців, індивідуальних та колективних звернень громадян до органів та посадових осіб місцевої влади, громадських робіт, самооподаткування, участі в роботі органів місцевого самоврядування та утворення ними органів, громадського обговорення проектів постанов органів місцевого самоврядування» [12].

Законодавче закріплення форм безпосереднього народовладдя в територіальних громадах є свідченням не тільки широкої локальної децентралізації, але й внутрішньої муніципальної трансформації, що дозволяє вдосконалити суспільні відносини та інститути при здійсненні місцевими

владами своїх функцій. Право громадян брати участь в управлінні державою, зокрема шляхом самоврядування через самоорганізацію місцевого населення, належить до основних принципів і інструментів публічного управління.

Приєднання України до Європейської Хартії місцевого самоврядування у Страсбурзі 1996 року та ратифікація в 1997 році її основних положень [10], виходить з того, що «це право безпосередньо може бути здійснене саме на місцевому рівні, що існування наділених реальною владою органів місцевого самоврядування забезпечує ефективне і водночас наближене до громадянина управління» [10].

Загальнонародні та місцеві референдуми покликані врегулювати суспільні суперечності та удосконалити соціально-економічні відносини, стати засобом комунікації та формування громадської думки, це альтернатива для адміністрування прийняття рішень виключно органами державної влади та місцевого самоврядування, що не завжди спрямовані на ефективне задоволення інтересів та потреб пересічних громадян, або навіть ідуть всупереч їм.

Сучасному українському суспільству потрібно вирішити проблему відродження демократичних традицій України, які мали успішну еволюцію протягом століть, але були перервані десятиріччями радянського жорсткого адміністрування. Особлива вага у відновленні демократичних процесів та відродженні народовладдя на місцевому рівні належить сьогодні інститутам громадянського суспільства, соціальному капіталу територіальних громад, інституціям прямого воєвиявлення громадянської позиції.

Українське суспільство та держава стоять перед ділемою з одного боку, вирішення завдань всебічного розвитку особи на рівні суспільства в цілому, з іншого, не лише вдосконалення потреб та інтересів усіх українців, а і розв'язання проблем та вирішення конкретних завдань формування локальної ідентичності на основі повного волевиявлення мешканців територіальної спільноти.

Нормативно-правовий статус громадських слухань неврегульований українським законодавством, існує ряд проблем їх організації, так ряд громад їх

активно використовують для вирішення питань соціально-економічного та культурного розвитку, інші їх взагалі не проводять. Крім того, для реалізації цієї форми народовладдя потрібні конкретні заходи, а саме:

- Визначити цілі слухань та проаналізувати проблеми;
- змоделювати доказовість пропозицій;
- провести сесії для оформлення Звернень до громадськості;
- визначити об'єкти слухань;
- розробити графіки проведення громадських слухань;
- провести роз'яснювальну роботу з проблем представлених до слухань;
- мотивувати населення до участі у слуханнях [23].

Таким чином, громадські слухання є важливим механізмом підготовчого етапу реалізації важливих управлінських рішень територіальних громад з метою вирішення актуальних проблем їх розвитку, покращення рівня життя, подолання конфліктів тощо.

Конституційне закріплення положень про норми прямої демократії на місцевому рівні мають місце у Болгарії, Бельгії, Італії, Люксембурзі, Польщі, Португалії Угорщини, Франції. Конституційне нормування може зводитись до встановлення основних принципів, загальних для всіх рівнів референдумів (наприклад Греція, Литва, Латвія) або містити конкретні положення, що торкаються винятково місцевого голосування (наприклад, Конституція Італії регулює питання референдуму на рівні регіону) [23].

Поширення набуло законодавчого затвердження можливості проведення референдуму на місцевому рівні у Естонії, Ірландії, Мальті, Швеції. Бельгією положення Конституції передбачено виключно для місцевого референдуму. В Іспанії положення стосовно референдуму включено до Статутів автономії, окрім того існує окремий закон, що передбачає проведення місцевих референдумів. У Нідерландах до 2004 року існував Тимчасовий закон про референдум). Поширена практика це прийняття так званого «імплементативного» законодавства, що нормує порядок оприлюднення постанов місцевих референдумів та надання їм нормативно-правової сили. Таке юридичне

регулювання є в Болгарії, Люксембурзі, Португалії, Польщі, Угорщині, Франції, Чехії. Іспанія також має регіональні положення втілення рішень референдумів [22].

Отже, законодавчо закріпити місцеві референдуми можна на трьох рівнях: конституційному, національному та місцевому через прийняття підзаконних документів. Спосіб регулювання залежить від поділу функцій національного, регіонального та місцевого рівнів управління у державі, а також від об'єктивних вимог політичного процесу. Сумарний теоретичний підхід щодо можливості здійснення місцевого народного голосування не надає точної відповіді про особливості моделей референдумів. Законодавче забезпечення європейських країн передбачає можливість проведення регіонального, локального або обох видів референдуму. Незважаючи на обмеженість нормативного закріплення вимог щодо формальної дійсності винесеного на референдум тексту, в ряді країн діють відповідні законодавчі положення [19].

З одного боку, в Італії та Франції на голосування виносяться лише особливим чином сформульовані задуми; на Мальті, де лише муніципальні документи можливі для винесення на референдум, а проект повинний бути оформлений відповідним готовим текстом у вигляді попередньої пропозиції. З іншої сторони, у Португалії та Чехії об'єктом референдуму можуть бути виключно питання домінант або узагальнені пропозиції, і знову ж таки, у вигляді заздалегідь підготовленого тексту; у Бельгії – лише питання окремих принципів. В Ірландії, де об'єктом місцевих референдумів є виключно розгляд фінансової політики існує тільки пропозиція з тексту [23].

Обмеження, що мають лише готові текстові демаркації, поширено на муніципальні та регіональні плебісцити за дефініцією, оскільки нормативні акти центральних державних органів влади (як федеративних, так і унітарних державах) мають найвищу юридичну силу у порівнянні з такими адміністративно-територіальних утворень. А тому й законодавство європейських країн акцентує увагу на необхідності відповідності текстів, що подаються на референдум, до законодавства вищого рівня, особливо

національному або федеральному, що, на нашу думку, безумовно є правильним, тому що деяким чином виключає змогу маніпулювання іншими нормативно-правовими актами.

Ця вимога може бути явною або неочевидною, а прикладом слугує Угорщина та Фінляндія де питання, що розглядається не повинне виступати за межі компетенції місцевих органів. Так звані, консультативні (дорадчі) референдуми можуть регулюватись більш гнучкими правилами, і оскільки вони не передбачають ухвалення рішень імперативного характеру, неузгодженості із законодавством вищого рівня ніяк не виникають. Тим не менше, законодавство Бельгії передбачає, що предмет народної консультації має перебувати лише у рамках меж відання того чи іншого органу місцевого чи регіонального управління. Подібним є правило, що діє у Литві, де магістрати можуть проводити опитування щодо питань, які не виходять за границі компетенції місцевого владного органу.

Контекст місцевих референдумів зазвичай вимагає послідовної процедурної дійсності і зводиться до дотримання єдиних принципів і положень у формі та змісту. Непорушність першого принципу має бути передбачена у державах, де на голосування виноситься спеціально сформульований і точно відредагований задум (наприклад, Франція, Італія), питання принципів чи загальна проектна пропозиція (наприклад, Бельгія, Португалія та Чехія,). Принцип єдності змісту закріплений у законодавстві також і у деяких землях Австрії [25].

Вимога щодо однозначності та точності, винесених на референдум питань, вважається беззастережною, якщо законодавство і не містить спеціальної настанови, оскільки нехтування нею фактично унеможливило отримання дійсних результатів. Тим не менше, правова база ряду країн включає норми, спрямовані на врегулювання цього питання: в Угорщині забороняються двозначні питання, їх суттєва суперечливість, а вимагається узгоджена логічність викладення; у Франції закріплені вимоги щодо справедливості, чіткості та однозначності питань. Правило однозначної чіткості, яка вимагає

необхідності від електорату дати відповідь «так» або «ні» на заздалегідь сформульоване питання, передбачено законодавством Бельгії, Болгарії, Італії, Мальти Польщі, Фінляндії, Чехії.

Законодавча база окремих країн Європейського Союзу утримує вимоги по кількості питань, що можуть бути винесені на місцевий референдум одночасно (наприклад, Болгарія, Італія, Польща, Португалія, Угорщина). Однак дійсність факту унормованого регулювання цього питання ще достатньо не поширена. У підсумку всього наведеного можна зауважити, що інститут місцевих референдумів закріплений законодавством переважної більшості країн Європейського Союзу є ефективним і відображає розвиток процесу демократизації.

РОЗДІЛ 3.

УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ В СИСТЕМІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ВИКОРИСТАННЯМ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

З огляду на вказані цілі, провідним завданнями сучасного законодавства про народовладдя є продуктивне регулювання його інституційного забезпечення, вирішення проблем, що виникають у процесах ініціювання та проведення загальнонаціональних та місцевих референдумів. Такі інститути повинні забезпечити і розширити права громадян щодо ініціювання референдумів, громадських слухань, мінімізувати адміністративний вплив на суб'єктів цього процесу, сприяти повному та широкому забезпеченню прав громадян на безпосередню участь в управлінні загальнодержавними та місцевими справами. Одним із першочергових задач законопроекту також є і модернізація правової бази для втілення наслідків місцевого референдуму, громадського слухання в життя.

Поліпшення організації та проведення місцевих референдумів та громадських слухань пов'язане з полегшенням процедури ініціювання, підготовки та організації місцевих референдумів; елімінації осіб, щодо припинення посадових повноважень якими оголошується референдум, від ходу організації і проведення таких референдумів. Сприяє покращенню системи народовладдя чітка регламентація процесу референдуму та чітке визначення термінів, деталізації роботи комісій з референдуму, гласність і демократичність усіх процедур, уважне ставлення до встановлення прав і обов'язків, механізмів реалізації, впровадження таких інститутів як формальні спостережники за ходом здійснення референдуму, детальне уточнення засад щодо агітації під час перебігу голосування.

В організації референдумів і на загальнонаціональному і на місцевому рівнях потрібно посилити вплив політичних партій як одного з основних інститутів формування народовладдя, це визначається їх суспільною роллю у

вирішенні доленосних проблем держави. Саме політичні партії надають мандат народного представника, визначають ступінь залежності депутата від волі виборців і ступінь його відповідальності і підзвітності перед ними за свою діяльність.

Побудова моделі народовладдя в будь-якій державі, у тому числі й Україні пов'язана з дотриманням ряду важливих принципів, а саме:

- розвитку процесу осучаснення нації, перетворення її в цілісну систему;
- посиленням ментальності та локальної ідентичності громадян;
- модернізацією системи публічного управління відповідно до демократичних принципів;
- створенням умов вільного проведення виборів до органів публічної влади, референдумів та громадських слухань для забезпечення необхідної демократичної легітимності.

В новій моделі публічного управління та адміністрування вибори, референдуми та слухання повинні стати основними складовими системи безпосередньої демократії, забезпечити пряму участь громадянського суспільства у створенні органів публічної влади. Це найбільш розповсюджені інститути прямої влади народу, інструменти волевиявлення, за допомогою яких створюються колегіальні органи публічної влади, публічні інституції (парламент, глава держави) і органи місцевого самоврядування (представницькі, голови місцевого самоврядування тощо).

Потрібно удосконалити виборчий процес як універсальний суспільний інститут, що реалізує інтегративну діяльність суспільства. Усвідомити, що це соціальний механізм, завдяки якому формується влада, політичні еліти, реалізується природа громадянського суспільства, відбувається процес соціалізації. Погодитись з тим, що ефективність виборчої системи забезпечується у відповідності з наступними критеріями: прозорість, відкритість та підзвітність виборчого процесу, процедури голосування; результативність партійного представництва; реалізація цінності кожного голосу виборців; створення стабільного та ефективного уряду.

Демократичне народовладдя повинно базуватись на законності, загальності, таємності волевиявлення, добровільності участі громадян у процесі формування представницьких органів, індивідуальності виборчого права, гласності, періодичності і обов'язковості публічних виборів. Частина 1 ст. 71 Конституції України доводить, що виборчий процес до органів публічної влади є вільним і реалізується на основі загального, рівного і прямого виборчого права через таємне голосування [18].

В сучасному механізмі державотворення виборчий процес повинен бути заснований на принципах демократії і забезпечувати представницький характер органів влади, формувати депутатський корпус у відповідності до інтересів виборців. Недотримання принципів свободи, чесності, відкритості формування народного представництва породжує недовір'я громадян до влади, викликає рухи протесту, сприяє провокаціям, що за певних обставин може дестабілізувати економічну, політичну ситуацію в країні і створити соціальну напругу з непередбачуваними наслідками.

Актуальною проблемою, пов'язаною з удосконаленням інституту народовладдя, є введення сучасних електронних інструментів у процес народного волевиявлення на виборах та референдумах. Потрібна електронна реєстрація виборців, електронні інструменти формування виборчих списків, електронний реєстр виборців тощо. Разом з тим, дослідження показало, що функціонуюча система виборів в Україні має ряд наступних недоліків, які потрібно подолати для розвитку процесу народовладдя, а саме:

- 1) подолання штучно створених обмежень та бар'єрів для політичних партій та виборчих блоків;
- 2) вирішення питань непропорційності регіонального представництва як в політичних, так і владних структурах;
- 3) посилення електорального контролю за проведенням виборчого процесу та персональним складом виборчих списків;
- 4) впровадити мотиваційні інструменти зменшення кількості нерезультативних голосів.

Президентські та дострокові парламентські вибори в 2019 році поставили ряд актуальних питань, щодо розвитку інститутів народовладдя та відновлення інституційного забезпечення місцевих референдумів в Україні. Нестабільна соціально-політична ситуація в країні робить особливо актуальним питання гарантування безпосередньої демократії. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» був прийнятий на початку побудови незалежності, а саме в 1991 році, в 2012 році був прийнятий удосконалений Закон про загальноукраїнський референдум, що дав можливість вносити прямі зміни до Конституції за народною ініціативою, в свою черги даний закон відмінив проведення місцевого референдуму в Україні. Але, цей Закон, за рішенням Конституційного суду втратив чинність в 2018 році. Таким чином, сьогодні правової норми про місцеві референдуми в Україні не існує.

З 2019 року в країні йшла розробка законодавчої бази для посилення інститутів народовладдя на всіх рівнях публічного управління, так в 2020 році було представлено на розгляд Верховної Ради Проєкт Закону «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» № 3612 від 09.06.2020 року, який 26 січня 2021 року було, зі змінами і доповненнями, ухвалено Верховною Радою [14]. Відповідно до закону, кожний член українського суспільства, тепер зможе самостійно визначити шляхи розвитку суспільства в цілому, та кожної територіальної громади на референдумах, окремо підкріплюючись нормами Закону «Про місцеве самоврядування» та Конституції України.

На всеукраїнські референдуми будуть виноситись питання загальнонародного значення, а саме необхідні зміни в механізмах оподаткування, формування, розподілу та використання державного бюджету, процедур амністій, зміни в компетенціях діяльності органів правопорядку. Перший заступник Голови Верховної Ради України вважає, що «нарешті відновлено дію статті 5 Конституції України та ухвалено закон про референдум, який відновлює норму права народу на управління державою та відповідальність за управління державою» [14].

Для результативності призначення та проведення референдуму в Україні поставлено ряд вимог, це чисельність громадян не менше 3 млн осіб, підписи що найменше зі 2/3 областей, не менше 100 тис. підписів у кожній області, наявність указу Президента. Акцентовано увагу в Законі, що всеукраїнський референдум не може проводитись під час воєнного та надзвичайного станів [14].

Голова партії «Слуга народу» Корнієнко Олександр підкреслює важливість покращення інституційного поля народовладдя через прийняття Закону, він вважає, що «Люди прагнуть брати участь в ухваленні рішень, які безпосередньо стосуються їхнього життя та майбутнього. І позбавляти їх цього права – це, на жаль, звичайний неприхований рафінований цинізм політиків, які десятиліттями правили кулуарно, не зважаючи на волю, думку і настрої народу». Історія знає 5 найуспішніших загальнонаціональних референдумів, це у Франції в 1972 році з приводу розширення євроекономічного союзу, проголосували позитивно 68,3%; в Україні в 1991 році про підтвердження акту проголошення незалежності, висловились за 90,31% громадян України; в Польщі в 2003 році, щодо приєднання країни до Євросоюзу, за було 77,5% поляків; у Чилі в 2020 році відносно зміни диктаторської Конституції Піночета – за 78% населення, Швейцарія в 2020 році про рівні права чоловіків з жінками, щодо відпустки по догляду за дитиною – за 60,34% населення [14].

З іншого боку, процеси децентралізації в країні викликали ряд суперечностей і проблем розвитку територіальних громад, актуалізували питання удосконалення системи місцевого самоврядування, вирішення соціально-економічних, інфраструктурних та земельних питань. Політична та економічна нестабільність в країні показують, що для стабілізації виборчого процесу, удосконалення механізмів та інститутів референдумів та громадських слухань, найбільш повного вираження волі електорату потрібен також ґрунтовний розвиток політико-правової культури учасників державотворення на всіх рівнях, чого можна досягти, дотримуючись загально визнаних принципів демократичного народовладдя.

Таким чином, євроінтеграційний вектор розвитку української державності вимагає удосконалення системи реалізації інструментів народовладдя в напрямку посилення впливу інститутів громадянського суспільства на прийняття суспільно важливих рішень. Зарубіжний досвід показує, що це можливо на основі формування активної громадянської позиції, втілення норм прямої демократії на всіх рівнях виборчого процесу, публічної організації політичної та соціально-економічної діяльності, як держави в цілому, так і територіальних громад в напрямку максимальної реалізації загальнолюдських цінностей, демократичних принципів, міжнародних виборчих стандартів.

ВИСНОВКИ

Таким чином, результативність діяльності інститутів народовладдя в сучасних умовах визначається інноваційністю виборчих систем, стабільністю законодавчого поля для референдумів та громадських слухань, адекватним представництвом інтересів політичних, громадських та владних структур в інститутах народовладдя. Основним напрямом формування активної позиції інститутів громадянського суспільства в механізмах прийняття управлінських рішень в публічному секторі є створення умов реального волевиявлення потреб та інтересів виборців.

Інституційне забезпечення народовладдя на рівні територіальних громад, може бути ефективним при реалізації основних принципів, норм і стандартів прямого народного представництва через демократичність, відкритість і прозорість місцевих виборів, референдумів та громадських слухань. Результативність діяльності інститутів народовладдя на місцевому рівні, вдосконалення форм безпосередньої участі громадян в діяльності територіальних громад України має базуватись на широкому використанні успішного досвіду країн розвиненої демократії у формуванні моделей прямого представництва інститутів громадянського суспільства у вирішенні насущних питань територіального розвитку.

Публічні інститути місцевої влади при здійсненні та реалізації реальних проєктів та програм розвитку народовладдя повинні знайти інноваційні інструменти та способи комунікації та взаємозв'язку з громадськістю для вирішення доленосних територіальних питань. Нажаль, невдалий досвід України при застосуванні інституцій місцевих виборів, референдумів та громадських слухань, свідчить про відсутність послідовного комплексного механізму прямого народного представництва при вирішенні проблем місцевого розвитку.

Вважаємо за необхідне, для підвищення ступеня контролю за публічністю, відкритістю, прозорістю та відповідальністю діяльності інститутів народовладдя:

- зобов'язати Комітет Верховної Ради з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України систематично надавати громадськості повну та достовірну інформацію про реалізацію основних положень Закону України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум»;

- для визначення та закріплення основних засад реалізації опозиційної діяльності, як найшвидше внести зміни і ухвалити Закон «Про парламентську опозицію», проект якого було подано до Верховної Ради 30 серпня 2019 року №1211;

- створити органи контрольно-наглядового аудиту за функціями органів публічної влади в Україні, до яких повинні бути включені інститути громадянського суспільства всіх рівнів і соціально значимих напрямів, як на вертикальному рівні, так і на рівні територіальних громад;

- з метою інституціоналізації фінансово-економічних та соціально-політичних відносин на місцевому рівні та для посилення контролю за цільовим та ефективним використанням бюджетних та майнових ресурсів потрібно прийняти «Муніципальний кодекс» та Закон «Про комунальну власність»;

- для покращення діяльності інститутів нормативно-правового регулювання територіальних громад прийняти Закон України «Про місцевий референдум» та узгодити його положення з Законом України «Про місцеве самоврядування» та іншими нормативно-правовими актами, які координують процес утвердження народовладдя на місцевому рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Referenda related to the European Union. [Електронний ресурс]
Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Referendums_related_to_the_European_Union
2. Referendums in Central and Eastern Europe. [Електронний ресурс]
Режим доступу: http://www.pervygoslos.org/conferences/2006/vivien_eloadas.pdf
3. The citizens' initiative and referendum: Direct democracy in five countries of Europe. A reader compiled by Michael Wallace-Macpherson. Guildford and Berlin. 54 p.
4. Айбатов М.М. Общество и народное представительство: историко-теоретические аспекты / М.М. Айбатов // Вестник Дагестанского государственного университета. 2011. Вып. 2. С. 34-39.
5. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: Кол. Монографія . М.О. Баймуратов, О.В. Батанов та ін. За ред.: В.В. Кравченко, М.О. Баймуратова О.В. Батанова. – К.: Атіка, 2007 . 864 с.
6. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: монографія за ред. Кравченка В.В., Баймуратова М.О., Батанова О.В. К. : Атіка, 2007. 864 с.
7. Аркуша О.Г. Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. О.Г. Аркуша. Львів : [Б.в.], 1997. 173 с.
8. Виборче право України. Навчальний посібник За ред. В.Ф. Погорілка, М.І. Ставнійчук . К.: Парламентське вид-во, 2003. 383 с.
9. Влада і громада: співпраця влади і громадськості у вирішенні місцевих проблем . А. Ткачук, В. Артеменко, Р. Рукомеда. К.: Ін-т громад. сусп-ва, 2004. 88 с.
10. Європейська хартія місцевого самоврядування та розвиток місцевої і регіональної демократії в Україні. Науково-практичний посібник . За ред. М.О.Пухтинського, В.В.Толкованова. К.: «Крамар», 2003. 396 с.

11. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року (із змін. та доп.) // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 33. ст. 443.

12. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997р. № 280/97–ВР // Закони України: «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про асоціації органів місцевого самоврядування»: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 12 травня 2010 року. К.: Паливода А.В., 2010. 88 с.

13. Закон "Про внесення змін до Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" - Офіційний портал Верховної Ради України (rada.gov.ua)

14. Закон України "Про народовладдя шляхом всеукраїнського референдуму" від 26 січня 2021 р. № 3612.: <https://gordonua.com/ukr/publications/narodovladdja-vid-ze-golovne-z-novogo-zakonu-pro-referendum-prijnjatogo-v-ukrajini-1537388.html>

15. Конституційне право України : навч.-метод. посіб. : тест. завдання / [Білокурська О. В. та ін.] ; за заг. ред. Руслани Гаврилюк ; М-во освіти і науки України, Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці : Рута, 2019. 447 с.

16. Колісник О.Б., Федів І.О., Фишко Є.О. Методика організації та проведення громадських слухань з питань управління комунальною власністю. – Київ. Інститут муніципального і регіонального розвитку, 2002. 64 с.

17. Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації. Збірка наукових праць / За заг. ред. Кампа В.М., Савчина М.В. К., 2008. 249 с.

18. Конституція України від 28 червня 1996 року // Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 23 верес. 2011 р.: (офіц. текст). К.: Паливода А.В., 2011. 56 с. (Закони України).

19. Місцеве самоврядування у громаді: Практ. посіб. для депутатів місц. рад та активістів громад / За ред. А.Ткачука. К.: Інститут громадянського суспільства. 2004. 288 с.

20. Посібник з розвитку громад: Практичний poradник для небайдужих . Кол.авт.: Л.О. Єльчева, І.М. Ібрагімова та ін. 2-ге вид. К., 2008.458 с.

21. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо врахування громадських інтересів під час розроблення проектів містобудівної документації на місцевому рівні» від 25 травня 2011 р. № 555 [Електронний ресурс]: законодавча база Верховної Ради України. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>.

22. Постанова Центральної виборчої комісії «Про Роз'яснення щодо складання списків громадян, які мають право брати участь у місцевому референдумі» від 10 листопада 2011 року № 135 [Електронний ресурс]: законодавча база Верховної Ради України. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>.

23. Референдуми в Європейському Союзі. О.Д. Чабаненко, О.Ю. Гришук, Н.В. Колодязна, А. Євгенієва / За ред.. Д.С. Ковриженка. – К.: ФАДА, ЛТД, 2007. 186с. Бібліогр.: С. 179–185.

24. Розпорядження Київської міської державної адміністрації «Про проведення громадських слухань у районах та мікрорайонах м. Києва» від 18.05.2006 р. № 43/230 [Електронний ресурс]: законодавча база Верховної Ради України. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>.

25. Ткачук А. Населення чи Громада? або Як впливати на місцеву владу. А. Ткачук. К. 2003. 72 с.

26. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник. К.: Арт Ек, Вища шк., 1997. С. 62.

27. Янчук А.О. Теоретичні засади референдумного процесу в Україні: монографія / А.О. Янчук. К.: Видавничо – поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 207 с.